

A foglyok elkülönítése és a tilalomrendszer a holokauszt éveiben

Szemelvények *Az ismeretlen fekete könyv*¹ náci irányelveiből, a megszállás időszakának sajtójából és szemtanúk visszaemlékezéseiből

Összeállította: Ilja Altman

Források

A megszállt Kijevben orosz származású férjének családjánál rejtőzködő Ida Belozovszkaja visszaemlékezései; Jevszej Gopstein bibliográfus Szimferopolra vonatkozó jegyzetei²; a lettországi Preili kisvárosban 1941 nyarán agyonlőtt 15 éves lány, Seina Gram naplója; egykori foglyok tanúvallomásairól készült feljegyzések Minszk, Jesszentuki, Kaunas, Odessza, a román megszállási zóna,³ Litvánia és Ukrajna járási központjainak felszabadulása után.

*A mozgásszabadságtól való megfosztás
(Szigorúan titkos!)*

Részletek a Reichskommissariat Ostland (Ostland Birodalmi Helytartóság)⁴ zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből
(Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

A zsidóknak tilos:

- elutazniuk lakóhelyükről, illetve lakóhelyet változtatni a Gebietskommissar (Гегбитскомиссар; területi helytartó, politikai biztos) vagy a Stadtskommissar (városi helytartó, politikai biztos) engedélye nélkül,
- a járdán járni, tömegközlekedési járművel, autóval közlekedni;
- a szabadidős pihenőhelyeket igénybe venni (üdülőhelyek, uszodák, parkok, parkzónák, játszótérek, sportlétesítmények);
- színházakat, filmszínházakat, könyvtárakat, múzeumokat látogatni;
- bármilyen típusú iskolába járni.

Zsidóknak kifejezetten tilos olyan körzetekben lakni, amelyeknek gazdasági, katonai vagy ideológiai fontosságuk van, beleértve az üdülőterületeket is.

A Generalkommissarok (Генерал-комиссары; előjáró helytartók, politikai biztosok) döntenek arról, milyen szankciókat foganatosítanak a fent megnevezettekkel kapcsolatban, s egyúttal ezek bevezetését minden területi egységnek és területi biztosnak külön elrendelve.

Elkülönítés

(Szigorúan titkos!)

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

Amennyire csak lehetséges, a zsidókat egy helyre kell csoportosítani a városokban, illetve a nagyvárosok azon kerületeiben, amelyek lakossága korábban főként zsidókból állt. Gettókat kell létesíteni bennük, és a zsidóknak meg kell tiltani, hogy ezeket a gettókat elhagyják.

A gettó teljes elszigetelését a helyi lakosságból kialakított segédrendőrséggel kell biztosítani.

Mindenki, aki a gettó területén át akar haladni, azt csak a Gebietskommissar előzetes engedélyével teheti.

Részletek helyi rendelkezésekből

A gettó-koncentrációs tábor t szögesdrótkerítéssel kell lezárni és körülkeríteni. A gettóból a zsidók csak csoportosan és munkavégzés érdekében távozhatnak. Röviddel ezelőtt már megtiltották nekik a járdákon való közlekedés. (*Litvánia – Kaunas, 1941. július*)

Zsidóknak tilos a járdán közlekedni, a zsidó személyeknek az utca közepén kell menniük. (*Belorusszia – Minszk*)

A gettóból történő be- és kijárást csak oszlopmenetben szabad végrehajtani, amelynek célja a kora reggeli munkába menet, illetve este az onnan való visszajövetel. Ha zsidót a gettó területén kívül fognak el, amint oroszral beszélget, mindkettőt helyben agyon kell löni. (*Belorusszia – Minszk*)

„Sokakat gyilkoltak meg, mert egyik barakkból a másikba mentek át.” (*Ukrajna – Harkov*)

„A kijárási csak este 10-ig engedélyezett, de előtte sem merészeli senki a fejét kidugni. Csak a lakásban ülünk.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 3.*)

„Leginkább az töltött el rémülettel, hogy mindenütt és mindenhol feliratok voltak: »Zsidóknak tilos a bemenet!« A zsidó gyerekek, akik nem értették ezt, állandóan kérdezték: »Mifélek azok a zsidók, hogy lehet őket meglátni?« Aztán a szüleiknek be kellett vallaniuk, és meg kellett mondaniuk, hogy őket értik ez alatt.”⁵ (*Manyi Feingold visszaemlékezéseiből, Ukrajna – Uman*)

„Mindannyian egérfogóban voltunk. Hová bújhatnánk el? Minden út zárva volt. Néhány nap múltán apám valamiért kiment az utcára, és nem tért vissza – már kezdték összefogdosni a zsidó férfiakat.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

Azonosító jelzések, engedélyek, tiltások
(Szigorúan titkos!)

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

A zsidók nem gyakorolhatják az alább felsorolt foglalkozásokat: ügyvédi tevékenység, bankműveletekkel, pénzváltással, pénzkölcsönzéssel kapcsolatos tevékenység, közvetítési, ügynökségszervezési, ingatlankereskedelmi és ügynöki-házalási tevékenység.

E rendelkezéssel összefüggésben a zsidóknak regisztráltatniuk kell magukat, bejelentve családnévüket, nemüket, életkorukat és címüket.

Rendeletet kell kiadni arról, hogy a zsidóknak állandóan és egyértelműen megkülönböztethető azonosító jelet kell viselniük: legalább tíz centiméteres, sárga, hatágú csillagot kell hordaniuk, baloldalon mellmagasságban és a hátuk közepén.

Naplórészletek:

„November 12-től a zsidó lakosságot arra kötelezték, hogy mindkét

kezükre csillagot erősítsenek. Magam is viseltem. Az első napokban hordtam, aztán pedig abbahagytam, szembeszegültem a paranccsal.” (*Oroszország – Szimferopol*)

„A sztaroszta, a falu vezetője kihirdette: minden zsidónak haladéktalanul viselnie kell a jelet – hatágú csillagot – a jobb oldali ruhaujjon, jól látható helyen. Úgy döntöttem, inkább meghalok, de nem hordom ezt a bélyeget. S minthogy a férjem orosz volt, a sztarosztához fordultam. Adott egy igazolást, hogy fel vagyok mentve a jelzés viselése alól. Boldog voltam ettől a dokumentumtól.” (*Raisza Zelenykova visszaemlékezéseiből, Ukrajna*)

„Ahhoz, hogy kenyeret kapjunk, előtte be kellett mutatni az igazolványunkat, hogy igazoljuk, nem vagyunk zsidók.” (*Ukrajna – Jesszentuki*)

„Anna Morgulisz másfél éven át hamis igazolvánnyal élt, amit egy prémkabátért, egy ágyneműért és egy ruháért vásárolt a Moldovanka piacon.” (*Ukrajna – Odessza*)

A külvilágtól való izolálás

Naplórészletek:

„Két éve nem voltam az utcán, nem láttam a napot, nem lélegeztem be friss levegőt. A lakás ablakai el voltak függönyözve. Ha egy idegen megjelent az udvaron, olyan helyre kellett elrejtőzni, ahol a razzia során nem fedezhetnek fel. Ha csak kinyitottam volna az ajtót, és kimentem volna a lépcsőfordulóra, már halálos veszély fenyegetett. Minden szomszéd abban volt érdekelt, hogy felfedje a rejtkehelyemet.” (*Ida Belozovszkaja – Ukrajna, Kijev*)

„Hogy megmentssem a gyerekeimet, egy falusi iskolába mentem tanítónőnek az első osztályba. Adtak egy kályha nélküli szobát, amelynek az ablaka ki voltak törve. Egy keskeny vaságyat. Szalmát magam kerítettem. Egy hónapon belül csináltak egy tűzhelyet, megígértem, hogy fizetek érte. Volt ugyan tűzifája az iskolának, amit még a mi hatalmunk készített oda az 1941–1942-es tanévre, de a főnök magához vette az egészet, és nem akart belőle adni, viszont nem mertem vele vitatkozni. 1941-ben rettenetes hidegek voltak, s ebben a fagyban nem

lehetett kifűteni a kis szobámat. A gyerekeknek szinte kezük-lábuk lefagyott. Több mint két éven át nem láttunk kenyeret.” (E. Kotlova tanítónő visszaemlékezéséből, aki két gyerekével menekült el Kijevből)

„Naponta meghalt 15–20 ember az éhségtől, a tífusztól, a súlyos fekélyektől és hasonlóktól.” (Ukrajna – Tulcsin, gettó)

Harc a kijárási tilalom megsértői és a betegek ellen

Odesszai Újság, 1942. augusztus 23.

„Vaszilij Karakutát, Szergej Tekarenkot és Andrej Ragyionovot három napra börtönre ítélték, mert engedély nélkül érkeztek a városba.”

„A rendőrhatalóság letartóztatta a zsidó Swarzburg-Peiszehovicsot, aki a Kaukázusból jutott ide, hogy megkeresse családját. Nem volt nála semmilyen dokumentum. Swarzburgot átadták a katonai rögtönítélő bíróságnak.”

Naplórészletek:

„Ha a németek sárga jelzés nélküli zsidóval találkoznak, ütlegelik őket, hogy viseljék a csillagot.” (Belorusszia – Minszk)

„Ha egy zsidó némettel találkozik, akkor köteles levenni előtte a sapkáját. Ha nem ezt teszi, bármelyik német halálra is verheti őt.” (Belorusszia – minszki gettó)

„Már tudtam, hogy a városban razziáznak, de azt nem, hogyan zajlik. Mit tesznek eközben? Mindenkit ellenőriznek, vagy csak szűrőpróbaszerűen?” (Jevsej Gopstein, Oroszország – Szimferopol)

„Ha valakinek 38 fok fölé emelkedett a láza, agyonlőtték. Emiatt végeztek ki négy lánykát és egy húszéves fiatalembert. A lázat egy ukrán orvos és egy német komendáns együtt ellenőrizte. A beteg lányok és fiatal fiúk egészségesnek mondták magukat, s hogy képesek dolgozni.” (Ukrajna – Spola város lakóinak elbeszéléseiből. A felszabadulás után feljegyezte Kruglják tanító.)

A Reichskommissariat Ostland irányelveiből

A munkaképes zsidókkal szükség szerint végeztessenek kényszermunkát. A javadalmazásnak nem kell igazodnia a tevékenység tényleges értékéhez, csupán ahhoz, hogy elősegítse a munkát végző és az ő családtagjai pusztá létfenntartását, figyelembe véve azt is, még milyen javak állnak rendelkezésére ehhez. A kényszermunkásokat alkalmazó magáncégek és személyek a munka ellenértékének megfelelő összeget a Gebietskommissariat pénztárába fizessék be, amely a megfelelő módon adja ki a fizetséget a kényszermunkásoknak. Az ezekkel összefüggő elszámolásokról külön rendelkezések lesznek kibocsátva.

Naplórészletek:

„A tőzegkitermeléshez új csoportot szerveznek. Nem lánynak való. De megelégettem az otthon ülést, már inkább magam jelentkeznek munkára.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 24.*)

„A tőzsde kért egy jegyzéket arról, hogy a zsidók közül ki, hol és milyen munkát végez. Amikor a jegyzéket megkapták, a képzett dolgozóknak kártyákat adtak ki. A kétkezi munkások nem kaptak ilyen kártyákat.” (*Belorusszia – Minszk*)

„A képzett dolgozóknak a házuk bejáratára egy kisebb táblát kellett kifüggeszteniük, s azon feltüntetni a családfenntartó munkahelyt és az eltartottak listáját. Amikor mindez megvolt, kijött a parancs arról, hogy minden házat beszámoztak a »bizottságban«, s hogy ezt a számot sárga színnel fel kell tüntetni a ruhák hátán és mellrészén. A számot fehér vászonra nyomtatták. Én két 12-es számot viseltem, egyet elől, illetve egyet hátul.

Így tehát most már mindenki hordja a számokat. A németek aztán kihirdették, hogy ha valaki valamelyik házból megsérti a német törvényt, akkor mindenki, aki az alatt a szám alatt lakik, agyon lesz löve.” (*Belorusszia – Minszk*)

„Hozzám fordul a főnök, és teljes meggyőződéssel állítja, hogy zsidó nő vagyok, s hogy 1000 rubelt fog kapni a fejemért. Elbeszélésbe kezd arról, hogy mennyire kedveli a zsidókat, s majdnem feleségül

vett egy zsidó tanítónőt. Aztán azt ajánlja, hogy adjak neki 1000 rubelt, s akkor nem fedi fel a zsidó voltomat. Mintha macskakörmök vájnéának a lelkembe, de nem mutatom ki. Azt felelem: »Aggódjon az, akit abba a rovatba írtak be!«” (*Ukrajna – E. Kotlova tanítónő visszaemlékezéseiből, aki két gyerekével menekült el Kijevből*)

Hétköznapi élet

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (*Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.*)

A zsidó lakosság saját létfenntartása érdekében megtarthatja a következőket:

- A minimális szükségleteket kielégítő háztartási eszközöket (bútor, öltözék, ágynemű).
- Minden családtag zsidóra számított napi 0,2 birodalmi márkát (2 rubelt). A pénzt egy hónapra előre kell számítani.
- A gettóban a zsidók csak annyi élelmiszert kaphatnak, amennyi elkülöníthető a település többi lakójának szükségletétől, de nem többet, mint amire szükségük van a puszta létezésük fenntartásához. Ez vonatkozik az összes alapvető igényt kielégíteni hivatott javak elosztására is.

Naplórészletek:

„Végre a könyökeim segítségével úgymond megmosdottam, ledörögöltem magam. Érzem, hogy meg kell magyarázzam e szóhasználatot, hiszen a mosakodni azt jelenti, hogy az ember leöblíti a kezét, majd nedves ujjaival áttöröli a szemhéját és az arcát. Az pedig nyilvánvaló, hogy szappanra senki nem is gondolhat.” (*Ukrajna – Lvov, Janovszki-láger*)

„Semmilyen ételt nem adtak. Az emberek abból a tartalékból ettek, amit magukhoz tudtak venni és idehozni a városból. Megkezdődött az éhezés. Naponta húszan–harmincan haltak éhen. A víz hiányától is szenvedtünk. Déli 12-től 1 óráig megengedték a nőknek, hogy korlátozott számban, őrizet alatt, egy közeli kúthoz menjenek vizet húzni, pontosabban nem vizet, hanem piszkos, sáros lötytyöt. A férfiak nem mehettek vízért. Nagy hiány volt vízből, s egy üvegért 100 rubelt is elkérték.” (*Szemjon Krivorucsko, Ukrajna – Harkov*)

„A brigádvezető osztotta a kenyeret. Minden fogoly egy darabot kapott. Norma szerint egy darabnak 175 grammosnak kellett volna lennie. De az esetek nagy részében a súlyuk nem volt több 120 grammnál. A kenyér fekete volt, tele korpával, és nagyon nehéz volt lenyelni.” (*Ukrajna – Lvov, Janovszki-láger*)

„Van egy lengyel női rokonom, Sztranyiszlava Krajevszkaja. Wc-kben, pincékben, padlásokon, saját lakásában rejtegetett, illetve a saját és az én orosz barátaimnál, akik az életüket kockáztatták ezért. Egyszer, amikor támadás érte a házat, ahol tartózkodtam, egy hordóba másztam. Így éltem túl egy egész évet, egészen 1942 decemberéig.” (*Anna Morgulisz, Ukrajna – Odessza*)

„Beállt a tél. Nincs mivel fűteni. Nincs mivel takarózni. Nincs mit enni. Nappal idegen házakhoz megyek melegedni. Én az egyikbe, Lida lányom a másikba. Vannak jó emberek, akik enni adnak. De olyanok is vannak, akik a házba sem engednek be.” (*Raisza Zelenykova visszaemlékezéseiből, Ukrajna*)

„A szörnyű zsúfoltságtól, az éhségtől, a vízhiánytól tömegessé váltak az emésztőrendszeri megbetegedések, amelyek még több fertőzéshez vezettek. A barakkokból csak reggel 8 és délután 4 óra között lehetett kimenni. Bárkit, aki máskor ment ki, helyben agyonlőtték. Reggelre a barakkok folyosóit kibírhatatlan mocsok árasztotta el. És akkor megkezdődött a takarítás – kézzel, minthogy lapát vagy seprű nem volt, a németek viszont agyonlövéllyel fenyegettek, ha egy órán belül nem lesz kitakarítva. És ehhez jött még az éjszaka elhunytak holttesteinek elhordása.” (*Szemjon Krivorucsko, Ukrajna – Harkov*)

Lelkiállapot

Naplórészletek:

„Minden órában új hírek jönnek. Az egyik azt mondja, hogy még vinni fognak közülünk, a másik, hogy már nem. Kinek higgyünk? Annál rettenetesebb. Mindenki ül, és várja a halált. Megtudjuk, hogy az itt maradt zsidóknak még szörnyűbb halált készítenek elő. Élve égetnek el bennünket. Már nem érdekel. Sem élni nem akarok, sem meghalni. Csupán egy dolog hökkent meg: hogy viselhetjük el mindezt?” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 30.*)

„A szabadidőmben, amikor egyáltalán nem volt mit csinálnom, és olvasnivalóm sem volt, nem találtam a helyet, ahova magam elől elrejtőzhettem volna. A kishálóban lévő cserépkályhához mentem, és hozzákopogtattam a fejemet, hogy elnémítsam a belső fájdalmat, hiszen kiabálni nem volt szabad.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Ötven évet magam mögött tudva sem képzelhettem el, hogy jöhet egy olyan nap, amikor a legkisebb hangtól, az utcai lépések zajától, az ajtón egy könnyed kopogástól is félni kezdesz, és halálos rémület tölt el. És a legszörnyűbb, hogy az emberek, akiket egész életedben ismertél, elfordulnak tőled, mint valami idegentől, mintha ellenség lennél, mintha pária, alacsonyabb rendű lény volnál.” (*Anna Morgulisz, Ukrajna – Odessza*)

Menekülés a valóság elől

Naplórészletek:

„A leghiszékenyebb és az önmagukat leginkább áltató emberek feltétlenül alávetették magukat a románok parancsainak. De nem volt kibúvó semmilyen indokkal. A gettóba be kellett vonulniuk a benuktaknak, akik több éve nem keltek ki az ágyból, a nyomorékoknak, sőt a súlyosan fertőző és a pszichikai bántalmaktól szenvedő betegeknek, továbbá a szülési fájdalmaktól szenvedő nőknek is. Nem volt kivétel. Lám, jön egy kistermetű ember, a feje mélyen behúzva a vállai közé, magas, gondolatokkal teli homloka a tudósé, barna szemei szomorúak. Egész alakjában zavartság, mélységes bánat, a sorsnak való megadás. Kézen fogva vezet egy kicsi, ősz hajú, rózsaszín arcú öregasszonyt.” (*Ukrajna – Odessza*)

„Reggel hat óra előtt egyetlen zsidó sem mert mutatkozni sem az utcán, sem az udvaron. És ha csak megjelent valaki, azonnal le tartóztatták. Hadd utaljak egyetlen esetre! Egy kilencvenéves öreg imádkozni jött a zsinagógába, s amikor senkit nem talált ott, kiült a kúthoz, hogy várja a többieket. Odament hozzá egy litván bandita, ütlegetni kezdte, és a börtönig üzte.” (*Litvánia*)

„Mindig sokat olvastam, de most sehogyan nem jutottam könyvhöz, s ettől rettenetesen szenvedtem.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Későn kelek. Mindenki más már munkán van. Egy keveset foglalkozom az oroszsal, aztán felmegyek a padlásra és rakosgatom az újságokat.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 3.*)

„Amikor eltelt egy kevés idő, amikor már remény sem volt az értelmes életre, felvetődött bennünk a kérdés, hogy hármásban – én, Igor fiam és a férjem – felakasztjuk magunkat, hogy véget vessünk az életünknek. De még vártam ezzel. Amikor kimentem az utcára, úgy éreztem, mintha a levegő leverne a lábamról, akkora ereje volt.” (*Ida Belozovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Tisá beáv, az első és a második szentély pusztulásának emléknapja van. Soha nem imádkoztam ezen a napon és egyáltalán nem böjtöltem, ma viszont egy héttel a nagy szerencsétlenség, a véres vasárnap után, amikor annyi ártatlan áldozat lelte halálát, úgy döntöttem, természetesen a hatóságok elöl eltitkolva, hogy egész nap imádkozom. Fél kettőkor jönnek hozzám, és a tözegmunkálatokhoz regisztrálnak. Mama rám parancsol, hogy egyek valamit, mert másként nem tudok majd dolgozni. Hallgatok rá.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. augusztus 8. Másnap Seina Gramot egész családjával együtt meggyilkolták.*)

Fordítói jegyzetek

- ¹ A *Fekete könyv* 1980-ban, Jeruzsálemben jelent meg a Jad Vasem Intézet és a Tarbut Kiadó együttműködésében. Az eredeti kéziratot 1944 és 1946 között Vaszilij Grosszman és Ilja Ehrenburg irányításával népes szerkesztőgárda állította össze „a német-fasiszta hódítóknak a háború időszakában, 1941–1945 között, a Szovjetunió átmenetileg megszállt körzeteiben és Lengyelország haláltáboráiban a zsidók elleni bestiális tömeggyilkosságokról”. A könyvet azonban nem adták ki, sőt a nyomtatásra elkészített anyagot 1948-ban megsemmisítették, a szerkesztők közül sokakat meghurcoltak. Ám a kézirat Izraelbe került, más része Romániában jelent meg, illetve belőle a szovjet sajtóban is publikáltak részleteket. Ezek felhasználásával 1991-ben láttak napvilágot oroszul a dokumentumok, a visszaemlékezések a kijevi MIP Oberig kiadónál *Fekete könyv* (Черная книга) címmel. Folytatásának tekintik *Az ismeretlen fekete könyv* című összeállítást, amit 2015-ben jelentetett meg a moszkvai АСТ Kiadó. Benne visszaemlékezések, tanúvallomások, levelek, naplórészletek, a román és a magyar megszállók zsidók elleni kegyetlenkedéseinek leírásai, amelyek az eredeti „Fekete könyv”-ből politikai okokból kimaradtak. Fejzetcímei: Ukrajna, Fehéroroszország, Oroszország, Litvánia, Lettország, Szovjet emberek, Zsidó hadifoglyok, Külföldi zsidók legyilkolása a Szovjetunió területén.
- ² Jevszej Gopstein (1885–1960) a krímbeli Szimferopolban vezetett naplót 1923

januárjától 1953 januárjáig. Gyöngybetűs kéziratát a Harvard Egyetem őrzi. Kópiáját és kiadásának jogát Borisz Berlin, a Boston College professzora és Maxim Sraer kapta meg. Borisz Berlin, Jurij Purim és mások szerkesztésében 2012-ben jelentette meg a moszkvai DPK Press Kiadó *Régi jegyzetlapokból* (Из старых бумаг) címmel.

- ³ Transznizisztria – ma a Moldáviától elszakadt Dnyeszter Menti Köztársaság.
- ⁴ Reichskommissariat Ostland: 1941-ben a náci Németország polgári közigazgatási megszállási intézményt hozott létre ezen a néven a Baltikumban (Észtország, Lettország, Litvánia), Lengyelország északkeleti részén és a Belorusz SZSZR nyugati területén a második világháború időszakában.
- ⁵ A „zsidó” (жид) kifejezésnek a keleti szláv nyelvterületen, a közbeszédben pejoratív, kifejezetten antiszemita töltete van. A kulturált, előítéletmentes közbeszédben, a tömegkommunikációban a „еврей” (jevrej) szó használatos a népcsoport, illetve a zsidó valláshoz tartozók megnevezésére. Ugyanakkor a pravoszláv egyház szóhasználatában megőrződött a kifejezés eredeti formájának használata, többé-kevésbé pejoratív tartalom nélkül.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

Az ismeretlen fekete könyv (Неизвестная «Черная книга») először 1993-ban jelent (Jeruzsálem–Moszkva, S. Szpektor) a Jad Vasem és a GA RF (az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára) együttműködésében. 2015-ben újra kiadta a moszkvai АСТ Kiadó (https://imwerden.de/pdf/grossman_erenburg_chernaya_kniga_materialy_2015__ocr.pdf). Magyarul 2005-ben látott napvilágot egyetemi segédkönyvként (szerk. Krausz Tamás; ford. Székely Ervin), Budapesten, a Pannonica Kiadó gondozásában.